



Please Cite As: Çinkara, G. & Bölükoğlu, İ. D. (2020), “Yahudi Basınının Tarihsel Gelişim Sürecine Kısa Bir Giriş”, *Fiscaeconomia*, 4(3), 538-553.

Yahudi Basınının Tarihsel Gelişim Sürecine Kısa Bir Giriş¹

A Brief Introduction to Historical Development Process of the Jewish Press

Gökhan ÇINKARA², İsmail Doğan BÖLÜKOĞLU³

Abstract

This study briefly attempts to uncover the dynamics that had shaped Jewish journalism in Hebrew Language by tracking archives of Historical Jewish Press the catalogues of Israel National Library. The fact that the Jewish life was stuck in Europe and the existence of oppression from the official authorities has been reminded them of the importance of the solidarity networks among the Jews.

The priority of solidarity and networking in the collective memory resulted into emergence and distribution of written publications which are driven by the Enlightenment movement in Europe. This development led to the spread of daily news, cultural developments, and global events among the Jews through newspapers, with the contribution of the development of the modern press. Assessing the shift of the hub of Jewish Press from Diaspora to Israel is important in revealing the discourse, strategy, and practical change among the Jews.

Article History:

Date submitted:

20.06.2020

Date accepted:

19.08.2020

Jel Codes:

Z19, Z10, Z12

Keywords:

Jewish
Enlightenment,
Jewish Press,
Jewish Press in
Hebrew Language

¹ Doktor, Bağımsız Araştırmacı. ORCID: 0000-0001-8372-8571, e-posta: gcinkara@gmail.com

² Bağımsız Araştırmacı. ORCID: 0000-0001-7220-5185, e-posta: dogukanbolukoglu@gmail.com

³ Bu makale çalışması T.C Cumhurbaşkanlığı Destek ve Mali Hizmetler Genel Müdürlüğü'ne yapılan “Tarihi Yahudi Basını İçerisinde Yer Alan Gazetelerin Türkçe Dilinde Katologlanması” adlı projenin verilerinden türetilmiştir.

Öz

Bu makale İsrail Milli Kütüphanesi Kataloglarında yer alan İbranice dilinde basılmış Tarihi Yahudi basını katalogundan hareketle Yahudi basınının tarihsel süreç içerisinde hangi tür dinamiklerin etkisiyle şekillendiğini kısa bir şekilde ortaya koymaya çalışmaktadır. Yahudi hayatının Avrupa'da sıkışmışlığı ve yer yer resmi otoriterlerce baskıya maruz kalması Yahudilerin aralarındaki dayanışma ağlarının önemini onlara hatırlatmıştır. Kolektif hafızada dayanışmaya ve yakınlaşmaya verilen önem zamanla Avrupa'da görülen Aydınlanma hareketinin de etkisiyle yazılı eserlerin ortaya çıkmasına ve yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bu durum modern basının gelişiminin de katkısıyla Yahudiler arasında gündelik haberlerin, kültürel gelişmelerin ve küresel olayların gazeteler yoluyla yayılmasına sebep olmuştur. Yahudi basınının Diasporadan İsrail'e merkez kayışının izlenmesi, Yahudiler arasındaki söylem, strateji ve pratik değişikliğinin ortaya konmasında önem taşımaktadır.

1. Giriş: Yahudi Basınının Haskala ve Siyonizm Ekseninde Doğuşu

Ünlü Yahudi filozoflardan Spinoza'nın 1677 yılında Amsterdam'da vefat etmesinden sonra Ladino (Yahudi İspanyolcası) dilinde ilk Yahudi gazetesi olan Gazeta de Amsterdam yayınlanmaya başlamıştır (Fraenkel, 1964: 215). İlk Yahudi gazetesinin yayın hayatına başlamasından önce Haham Menasseh Ben Israel tarafından ilk İbranice yayınların yine Amsterdam'da ortaya çıkması tesadüf değildir (Nadler, 2018). İspanya, Almanya ve Polonya'dan Yahudilerin göç ettiği Hollanda'nın Amsterdam şehri kısa süre içinde Yahudiler için kültürel merkez haline gelmiştir. Amsterdam'da başlayan Yahudi yayıncılığı diğer Avrupa ülkelerinde yayılmaya başlamış ve Yidiş (Aşkenaz Yahudilerinin İbranicesi) dilinde çeşitli yayınlar yapılmaya başlanmıştır. 18.yy Avrupası'nda başlayan Aydınlanma hareketi Avrupa'da yaşayan Yahudileri de etkilemiş ve "Haskala" adı verilen Yahudi Aydınlanma hareketi etkisinde Yahudi basınında yayınlar yapılmıştır. Haskala hareketi ile birlikte yaşadıkları ülkede azınlık olan Yahudiler basın yolu ile yaşadıkları ülkelerin hâkim milletleri ile eşit haklara sahip olmak için mücadele etmişlerdir. Bu bağlamda yayınlanan ilk Yahudi gazetesi olan "Gazeta de Amsterdam" Ladino dilinde 1674-1699 tarihleri arasında yayınlamış, müteakiben kısa süreli de olsa 1687-1688 tarihleri arasında Yidiş dilinde "Kurant", 1784 tarihinde de Haskala hareketinin Alman destekçileri tarafından "Ha-Measef" isimli gazete yayınlarını sürdürmüştür (Greenbaum, 2010).

Jürgen Habermas, modern dünyada kamuoyunun, devlet ve bireylerin ekonomik ilişkileri ve toplumsal yaşantıları arasında inşa edildiğini belirtir (Habermas, 2015: xi). Habermas modern kamuoyundan önce modernite öncesi (pre-modern) kamuoyunun var olduğunu, 18.yy Avrupa toplumunda kamusal alanın daralması ve bireysel alanın genişlemesiyle modernite öncesi kamuoyunun ortaya çıktığını açıklar (Penslar, 2000 : 3). Modernite öncesi kamuoyunun inşa edilmesi sürecine ilişkin olarak detaylı açıklamalar yapan Habermas 18.yy'da ortaya çıkan modernite öncesi kamuoyunun Avrupa'da meydana gelen Aydınlanma hareketinin başlattığı süreçle ortaya çıktığını belirtmiş, liberalizmin doğuşu, orta-sınıfın ortaya çıkışı ve orta-sınıfın ekonomik ve toplumsal taleplerini devlete yansıttığı bir alan olarak modernite öncesi kamuoyunun meydana geldiğini vurgulamıştır. İktisadi ilişkilerin, siyasal ve toplumsal taleplerin daha kompleks hale geldiği 20.yy'da endüstrileşmenin de artmasıyla modern kamuoyunun oluştuğu ortaya koyulmuştur. Liberalizm öncesi dönemde, temel hak ve hürriyetlerin olmaması, demokrasi kavramının tam olarak tanımlanamıyor olması, toplumların mutlakiyetçi rejimler tarafından yönetilen tebaalar olarak görülmesi kamuoyunun doğmasını

engellemiştir (Habermas, 2015: 76). Aydınlanma hareketi, burjuvanın iktidardan iktisadi taleplerinin ortaya çıkmasına ve iktidarında meşruiyetini sağlayabilmesi için toplumun desteğine ihtiyaç duymasına neden olmuştur. Kamuoyunun oluşması için en önemli etken basın olması sebebiyle Yahudi basının da gerçek anlamda doğuşu bu döneme denk gelmiştir.

Yahudi toplumunun Avrupa'da ve dünyada da farklı coğrafi alanlara dağılmış olması, Yahudi kültürünün ve siyaset algısının da farklı eksenlerde gelişmesine neden olmuştur. Yahudi kamuoyunun bu dağılık görüntüsü, Yahudi kamuoyunun yansıması olan Yahudi basınında da kendini göstermiştir. Sosyo-kültürel ve ekonomik olarak farklı talepleri olan Yahudi grupları kendini temsil etmesi adına dönemin şartları gereğince yayın yapmaya başlamıştır. Bu bağlamda Yahudi basını olumlu etkilenmiş ve Yahudi basını içerisinde birçok yayın ve gazete ortaya çıkmıştır. Bağımsız Yahudi devleti olarak İsrail'in kurulması ile Yahudi basınında yayın yapan gazetelerin azalmasının bir nedeni de dünyanın çeşitli yerlerinde bulunan Yahudilerin İsrail'e göçleriyle birlikte orada toplanmış olmasıdır (Penlar, 2000: 6-7). Ancak kitap ve risale gibi yayınlar yapan, çeşitli türlerde gazeteler çıkaran birçok farklı Yahudi grubu mevcut olsa da bu grupların her biri ortak yayın ilkelerinden faydalanmıştır. Haskala ve ardından gelen Siyonizm, Yahudi basınında yer alan yayınların daima ortak kavramlarından olmuştur. Basın yoluyla Yahudi toplumunun gündelik konular hakkında bilgilendirilmesi, ortak bir İsraili Yahudi kimliğinin inşası anlamında İsrail'in kuruluşuna giden yolda sivil toplumun oluşması için önem arz etmiştir. Ayrıca, seküler temelde bilimsel yayınlar yapılmış olsa da Yahudi toplumunun kültürünün bir parçası olarak Yahudilik basınında farklı şekillerde işlenmiştir. Örneğin muhafazakâr Yahudi gazeteleri, hayatın her yönünü çevreleyen bir kurum ve değer seti olarak Yahudilik temelinde yayınlar yaparken, seküler yayın yapan Yahudi gazeteleri ise Yahudiliği tarihsel kültürün sıradan bir bileşeni olarak görmüşler ve yayınlarında bahsetmişlerdir.

Haskala hareketinin 19.yy'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda da ivme kazanması ile Yahudi gazeteleri Avrupa kıtasında yaygınlaşmaya başlamıştır (Greenbaum, 2010). Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda Haskala hareketi kapsamında "Bikure ha-'itim" 1820-1831 tarihleri arasında, "Kerem Hemed" 1833-1856 tarihleri arasında yayınlanmıştır (Greenbaum, 2010). Haskala hareketi kapsamında yayınlanan Yahudi gazeteleri edebiyat ve bilim alanında yayınlar yapmış, ayrıca eleştiri ve değerlendirme yazılarına yer vermişlerdir. 3 Aralık 1823 tarihinde Doğu Avrupa'nın ilk Yahudi gazetesi olan "Der Beobachter an der Vayksel-Dostrzegacz nadwiślański z Warszawy" Varşova-Polonya'da yayınlanmaya başlamış; Lehçe, Yidiş ve İbranice dillerinde yayınlanan yazıların tercümesine de sayfalarında yer veren gazete İbranice'nin gelişmesi ve Yahudilerin dil bilinçlerini kazanmasında önemli rol oynamıştır (Greenbaum, 2010).

Yidiş dilinde Doğu Avrupa'da yayınlanan gazetelere eğitim seviyesi yüksek Yahudiler tarafından yeterli ilgi gösterilmemiş olup bu bağlamda gerçekleştirilen ilk gazete girişimleri başarısız olmuştur. Lviv'de "Tysaytung" ismiyle 1848 Devrimi sırasında Galiçyalı yazar Avrom Menakhem Mendl Mohr tarafından yayınlanan gazete sadece birkaç yayın yapabilmıştır (Greenbaum, 2010). Tecrübeli Yahudi gazeteci Aleksandr Zederbaum 1862 yılında Odessa'da İbranice yayın yapan gazetesi "Ha-Melits"i desteklemek adına "Kol Mevasser" isimli gazeteyi Yidiş dilinde yayınlamaya başlamıştır (Greenbaum, 2010). "Kol Mevasser" toplumsal konularda, Yahudilerin genelini ilgilendiren hususlarda yayın yapmış, Almanlaşmış Yahudiler ve kadınlar da olmak üzere Yahudi toplumunun her kesimi tarafından rahatlıkla takip edilebilmesi için basit bir Yidiş dili ile yayınlanan yazılara yer vermiştir (Greenbaum, 2010). 1873 yılında

Zederbaum mali zorlukları gerekçe göstermiş olsa da "Ha-Melits" in yayın merkezini St.Petersburg'a taşımış ve Rus yetkililerden "Kol Mevaser" i haftalık olarak yayınlamak için izin alamadığı için "Kol Mevaser" in yayın hayatı son bulmuştur (Greenbaum, 2010). Zederbaum Yidiş dilinde yayın yapma konusunda çalışmalarına devam etmiş ve 1881 yılında haftalık yayın yapmak için gerekli izinleri alarak "Dos yudishes folks-blat " isimli gazeteyi çıkarmaya başlamış, tarihçi Yankev Shatzky söz konusu gazeteyi ilk modern Yidiş dilinde yayın yapan Doğu Avrupa gazetesi olarak göstermiştir (Greenbaum, 2010). "Dos yudishes folks-blat " Sholem Aleichem gibi önemli Yahudi gazetecilerin yazılarına yer veren bir gazete olarak da ön plana çıkmıştır (Greenbaum, 2010). 19.yy'ın ikinci yarısında da Yidiş dilinde Rusya'da yayın yapılmaya çalışılmış ancak Rus yetkililer Yahudilerin Yidiş dilinde okuma yapmalarına izin vermedikleri için bu girişimler kısa süreli ve başarısız olmuştur (Greenbaum, 2010). "Varshoyer Yudishe Tsaytung" 1867-1868 tarihleri arasında aynı şekilde Varşova-Polonya'da yayın yapmış bir gazetedir. Rusya'daki yayın yasaklarını kırmak için Yahudi basın mensupları Rusya dışında bir merkezde gazeteleri yayınlayıp Rusya'ya göndermeyi denemişlerdir (Greenbaum, 2010). Bu bağlamda "Ahi-asaf" yayınevi olarak Yahudi gazetelerini Rusya'da yayınlama izni alamamış bu sebeple faaliyetlerini Galiçya-Avusturya'da sürdürmüştür (Greenbaum, 2010). "Der Yud" her ne kadar Krakow'da yayınlanmış bir gazete olsa da genel yayın yönetmeni Yehoshu'a Hana tarafından Odesa'da yayına hazır hale getirilmek adına düzenlenmiştir (Greenbaum, 2010). 1903 yılında Doğu Avrupa'nın ilk günlük yayın yapan Yahudi gazetesi "Der Fraynd" yayın hayatına başlamış, Sha'ul Ginzburg tarafından St.Petersburg ve Varşova'da yayınlanmış olan gazete Rus yetkililerin sansürleri ve baskıları nedeniyle 1912 yılında yayın hayatına son vermiştir (Greenbaum, 2010). 1904-1906 tarihleri arasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun ilk günlük Yidiş dilinde yayınlanmış olan gazetesi "Togblat" Gershom Bader tarafından çıkarılmıştır (Greenbaum, 2010).

Günlük olarak Polonya'da da Yidiş dilinde gazeteler yayınlanmaya başlanmış, Polonya Siyonizminin önemli ismi Nahum Sokolow⁴ 1906 yılında "Der Telgraf" gazetesini çıkarmıştır. 1907 yılında "Idishes Tabelgat" Polonya'da daha geniş bir kitleye ulaşma derdinde bir gazete olarak Shmuel Yankev Yatskan tarafından çıkarılmış, Rublenin yüzde bir fiyatına (Kopek) satılan

⁴ Nahum Sokolow 1859 yılında Wyszogrod-Polonya, Çarlık Rusyası'nda dünyaya gelmiş, muhafazakar dini temelde bir eğitimden geçmiştir. Ancak kendi çabalarıyla edebiyat ve dil alanında çalışmış, Sokolow Almanca, İtalyanca, İbranice, Yidiş dili, İspanyolca, Fransızca, İngilizce, Lehçe ve Rusça konuşabilmektedir. Varşova'da yayınlanan Ha-Tzefira isimli gazetede gazeteciliğe başlayan Sokolow daha sonra gazetenin genel yayın yönetmeni ve sahibi olmuştur. Sokolow İbrani coğrafyası ve Anti-semitizm üzerine kitap yazmış bir gazetecidir. Sokolow 1901 yılında muhafazakar Yahudilerin de Siyonist organizasyon içinde bulunabileceklerine ilişkin olarak bir bildiri yayınlamış, organizasyon her ne kadar seküler bir yapıya sahip olsa da muhafazakar Yahudilerin de yapı içinde bulunabileceğini belirtmiştir. Ha-Tzefira Hibbat Zion hareketine dahil bir gazete olsa da Sokolow bu harekete dahil olmamıştır. Theodor Herzl'in Yahudi Devleti (Der Judenstaat) isimli yayını Eretz İsrail düşüncesinin bir yanığı olacağı Yahudi devletinin nerede olursa olsun kurulması gerektiğini savunmuş ancak Sokolow Herzl'e bu konuda katılmamıştır. Herzl'den sonra Dünya Siyonist Organizasyonu Başkanı David Wollfshon döneminde, 1907-1909 yılları arasında, Sokolow organizasyonun genel sekreterlik görevini yürütmüş, 1911 yılı sonrasında organizasyonun yönetimi değişince de organizasyonun siyasi işler bölümünde görev almıştır. Dünya Siyonist Organizasyonu'nun (WZO, World Zionist Organization) ABD ve Birleşik Krallık'taki siyasi faaliyetlerinde aktif rol oynayan Sokolow 1917 yılında yayınlanan Balfour Deklarasyonu için Birleşik Krallık'ta temaslarda bulunan isim olmuştur. 1919 yılı Paris Barış Konferansı dahil olmak üzere diplomatik temaslarda bulunan Siyonist Delegasyonun başkanlığını yapan Sokolow, Haim Weizmann ile Dünya Siyonist Organizasyonu çatısı altında beraber çalışmış, 1931 yılında Dünya Siyonist Organizasyonu Başkanı olan Sokolow 1935 yılında görevi Weizmann'a devretmiş ve onursal başkan olmuştur. 1936 yılında Nahum Sokolow hayatını kaybetmiştir ("Nahum Sokolow", t.y.).

gazetenin tirajı 70 bini geçmiştir (Greenbaum, 2010). Yatskan'ın bu başarısı 1908 yılında günlük çıkardığı "Haynt" gazetesinde de devam etmiş akabinde Tsevi Prylucki'nin "Der Moment" isimli gazetesi 1910 yılında yayınlamaya başlayarak söz konusu başarılı grafiği sürdürmüştür (Greenbaum, 2010). Yaltsan tarafından yayınlanan "Haynt" gazetesi sol akım Siyonist Hareketi temsil ederken, "Der Moment" in siyasal olarak tarafsız olarak başladığı yayın hayatı ilerleyen zaman dilimi içerisinde Revizyonist Siyonist Harekete (Greenbaum, 2010). "Der Moment" ve "Haynt" Yahudi soykırımı hadisesine kadar Polonya'da birbirine rakip iki başarılı Yahudi gazetesi olarak göze çarpmaktayken, aynı zaman dilimi içerisinde I.Dünya Savaşı ve Çarlık Rusyası dönemi istisna olmak üzere Rusya'da Yidiş dilinde İbrani alfabesi ile gazetelerin yayın yapmasına izin verilmemiştir (Greenbaum, 2010). Yidiş dilinde Yahudi basını iki dünya savaşı arası dönemde "Haynt" ve "Der Moment" ile altın dönemini yaşamış, söz konusu gazeteler 100 bin civarında tiraj elde etmişlerdir (Greenbaum, 2010).

Sovyetler Birliği döneminde Sovyet Komünist Partisi'nin yayın ilkelerine uygun yayınların yapılması için parti yönetimi sert tedbirler almış ve Yahudi basını sansüre uğramış, Yidiş dilinde yayın yapan gazeteler kapatılmıştır. 1918 yılında "Di Varhayt" ismiyle bilinen ancak 1920-1939 yılları arasında "Der Emes" ismiyle yayın yapmış olan Rusya'daki Yahudi basının başat unsurlarından biri olan gazete, edebiyat eleştirmeni ve kültürel aktivist Moyshe Litvakov tarafından çıkarılmıştır. 1925-1941 tarihleri arasında Yahudi basının önemli gazetelerinden biri olarak Ukrayna merkezli yayın yapmış olan "Der Shtern" göze çarparken Belarus'ta ise "Oktyabr" aynı zaman dilimi içerisinde öne çıkan gazetelerden biri olarak yayınlanmıştır. Ukrayna merkezli olarak yayın hayatına başlayan "Der Shtern" ilerleyen zaman içerisinde Belarus'ta da yayınlanmaya başlamış ve Belarsu'ta tirajını yükseltmiştir. Sovyetler Birliği sınırları içinde büyük bir kitleye ulaşamamış olan Yahudi gazeteleri, içerik olarak da her ne kadar edebi, bilimsel ve siyasal yayınlar yapmış olsalar da zayıf kalmışlardır. 1930'lu yıllara doğru gelindiğinde bilimsel, siyasal ve edebi yayın yapan Yahudi gazetelerinin sayısı da Sovyetler Birliği'nde azalmış ancak 1924-1933 tarihleri arasında yayınlanan "Di Royte Welt" Ukrayna'da, 1925-1941 tarihleri arasında yayınlanan "Der Shtern" Belarus'ta adını duyuran Yahudi gazeteleri olarak öne çıkmışlardır (Greenbaum, 2010).

II. Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'nde yalnızca, 1942-1948 yılları arasında yayın yapmış olan, "Eynikayf" isimli Yahudi gazetesi yayınlanmış, Stalin'in 1948-1952 yılları arasında Yahudi-Yidiş kültürü üzerindeki baskıları nedeniyle söz konusu gazete de yayın hayatına son vermek durumunda kalmıştır (Greenbaum, 2010). Ancak Sovyetler Birliği sınırları içerisinde bulunan Yahudi otonom bölgesi Birobidzhan'da "Birobidzhaner Shtern" isimli 1930 yılında yayın hayatına başlamış gazete yayınlarına devam edebilmiştir. Stalin'in ölümü sonrasında Moskova'da Yahudi şair Arn Vergelis'in genel yayın yönetmenliğini yaptığı 1961-1991 yılları arasında yayın yapmış olan "Sovetish Heymland" isimli gazete yayınlanmaya başlamıştır (Greenbaum, 2010). Vergelis 1993 –1997 tarihleri arasında da "Di Yidishe Gas"ı yayınlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Sovyetler Birliği coğrafyasında sınırlı sayıda Yahudi gazetesi yayınlanmıştır (Greenbaum, 2010). Litvanya'nın başkenti Vilnius'ta "Yerushalayim de-Lite" isimli gazete Yidiş dilinde, Rusça ve İngilizce yayınlar yapmıştır (Greenbaum, 2010). "Birobidzhaner Shtern" ise Rusça yayınlar yapan bir gazeteye dönüşmüş, haftalık belli sayfalarını Yidiş dilindeki yayınlara ayırmıştır (Greenbaum, 2010).

Ortodoks Musevi Yahudiler Agudas Yisrael Ortodoks Musevi Hareketi'ne bağlı Yidiş dilinde 1919-1939 yılları arasında yayın yapan "Der Yud" ve "Dos Yudishe Togblat" isimli gazeteleri

takip etmişlerdir. Sosyalist Yahudiler ise Genel Yahudi İşçi Sendikası (BUND)'nın Marksist ideolojiye uygun yayınlar yaptığı "Folks-Tsaytung" gazetesini takip etmişlerdir (Greenbaum, 2010). II. Dünya Savaşı sonrasında Polonya'da yeni kurulmuş olan komünist rejim, Yidiş dilinde yalnızca bir gazetenin yayın yapmasına izin vermiştir (Greenbaum, 2010). Bu gazetenin ismi "Folks-Shtime" olup 1945-1991 yılları arasında yayın yapmış olan gazete yayın istikrarını yakalayamamış olsa da Yahudilerle ilgili yayınlar yapmıştır. 1956 yılı ile birlikte Polonya'da Birleşik Leh İşçiler Partisi'nin yayın organı haline gelen gazete daha sonrasında Polonya'da Sosyal Kültürel Yahudi Birliği'nin organı olmuştur. Lehçe ve Yidiş dilinde yayın yapan gazetenin editörlüğünü uzun yıllar tecrübeli gazeteci Hersh Smolar yapmıştır (Greenbaum, 2010).

I.Dünya Savaşı sonrasında Baltık Ülkeleri bağımsız olmuştur. Baltık Ülkelerinde Yidiş dilini konuşan Yahudilerin yaşadığı bilinmektedir. Ancak bu duruma rağmen, Yidiş dilinde yayın yapan Yahudi gazeteleri Baltık Ülkelerinde sınırlı sayıda kalmıştır. Kaunas, Litvanya'da Siyonist temelde yayın yapan "Di İdishe Shtime" gazetesi bu bağlamda Baltık Ülkelerindeki önemli gazetelerden biri olup genel yayın yönetmeni Leyb Gorfinkel tarafından çıkarılmış sonra 1920'li yıllarda ise Ruvin Rubinshteyn tarafından yayınlanmıştır (Greenbaum, 2010). 1940 yılında Sovyetler Birliği işgaline uğrayan Baltık Ülkelerinde bağımsız olarak yayın yapan son Yahudi gazetesi de "Di İdishe Shtime" olmuştur. "Dos Folk" gazetesi 1920-1927 yılları arasında, akabinde ise daha yüksek basım kalitesi ile "Frimorgn" aynı genel yayın yönetmeni Siyonist sosyalist olması ile bilinen Ya'akov Latzky-Bertholdi tarafından Letonya'da yayınlanmıştır (Greenbaum, 2010). "Frimorgn" gazetesi 1934 yılı askeri darbesine kadar Letonya demokrasinin bir parçası olarak faaliyet göstermiştir (Greenbaum, 2010).

Macaristan'da yaşayan Yahudiler muhafazakâr ve geleneklerine bağlı olanlar dâhil olmak üzere Macar kültürünü ve dilini benimsedikleri için Macaristan'da Yahudi basını gelişmek için uygun ortamı bulamamıştır. 19.yy'ın ortalarında Yahudi basınının Romanya'da doğması ile Yidiş dilini kullanan Yahudi nüfusu Macaristan'ın aksine artmıştır. Kırım Savaşı sırasında Yahudi toplumunun bilgi açlığını gidermek adına 1855-1871 yılları arasında "Koyroys Hoitim" yayın hayatına başlamış, haftada iki kez Almanca etkisinde kalmış bir Yidiş dilinde "Hayoets Lebeys Yisroel Berumenye" Yekhiel Mikhl Aziel tarafından çıkarılan gazete 1874 yılında Yekhiel Mikhl Aziel'in ölümü sonrasında oğlu Yoysef Aziel tarafından "Der Vahre Hayoets" ismiyle gazete 1914 yılına kadar çıkarılmıştır (Greenbaum, 2010). "Hayoets" Hibbat Zion (Siyon Aşkı) Hareketi bağlamında Siyonist çizgide yayınlar yapmıştır. 1877-1878 yılları arasında gerçekleşen 93 Harbi dolayısıyla Yahudi toplumunun savaşın seyrine dair ilgisi nedeniyle Yoysef Aziel tarafından kısa süreli ve günlük yayın yapan "Yudisher Telegraf" isimli gazete yayınlanmıştır (Greenbaum, 2010). 1918 yılı sonrası dönemde Romanya asimile olmamış Yahudi nüfusun bulunduğu Besarabya ve Bucovina bölgelerini ilhak etmiştir. Besarabya'yı da içinde barındıran Kışinev bölgesinde "Besaraber Lebn" isimli gazete 1919 yılında kısa süre yayınlanmış ancak aksine Bucovina'yı da kapsayan Çernivtsi bölgesinde 1928-1938 yılları arasında Sovyetler Birliği'nin işgaline kadar "Tshernovitser Bleter" isimli gazete edebi ve siyasi konularda yayınlar gerçekleştirmiştir (Greenbaum, 2010). Sovyetler Birliği'nin Romanya'yı işgali sonrasında komünizm etkisinde Rumence, Yidiş dili ve İbranice olmak üzere üç ayrı dilde mozaik şeklinde 1956-1991 tarihleri arasında "Revista Cultului Mozaic Din R.P.R." isimli gazete yayınlar yapmıştır (Greenbaum, 2010).

İbranice konuşan Yahudilerin eğitim seviyelerinin Yidiş dilini konuşan Yahudilere nazaran daha yüksek olması sebebiyle İbranice yayın yapan Yahudi basını gelişmek için uygun ortamı

yakalamıştır (Greenbaum, 2010). Haskala Hareketi'nden İbranice konuşan Yahudilerin Yidiş dilini konuşan Yahudilere nazaran daha fazla etkilenmiş olmaları, Yidiş dilini konuşan Yahudilere kıyasla İbranice konuşan Yahudilerin daha eğitilmiş olmalarını sağlayan sebeplerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Greenbaum, 2010). 1848 Devrimi ortamında daha hızlı yayılan Haskala hareketi, muhafazakâr Ortodoks Hasidik hareketine aydınlanma, bilim ve pozivitizm temelinde muhalefetin oluşmasına ortam oluşturmuştur (Greenbaum, 2010). Bu bağlamda Yitshak Erter ve Yehoshu'a Heshel Schorr Hasidik hareketine muhalefet etmeye başlamış, Erter'in 1851 yılında vefatı ile ömrü yetmemiş olsa da Schorr Hasidizm eleştirilerinin yayınlandığı "He-Haluts" isimli gazeteyi 1852-1899 yılları arasında yayınlamıştır (Greenbaum, 2010). Schorr Hasidik harekete yönelik Aydınlanma hareketini savunan tavrıyla "İbrani Voltaire" olarak tanınan bir isimdir (Greenbaum, 2010). Haskala hareketi özelinde Galiçya'da 1861-1867 yılları arasında Yosef Kohen-Tsedek'in genel yayın yönetmenliğinde "Ha-Mevaser" isimli gazete haftalık olarak yayınlanmıştır (Greenbaum, 2010). "Ha-Ivri veya diğer bilinen ismi ile Ivri Anokhi" Barukh Werber ve oğlu Ya'akov tarafından Galiçya'da "Ha-Mevaser"e rakip olarak haftalık 1865-1890 yılları arasında yayınlanmıştır (Greenbaum, 2010). "Ha-Ivri" yayın süresi bakımından ilk en uzun yayın yapan İbranice gazete olma özelliğini de taşımaktadır. Hasidik hareketini temsilen Belz Hasidim ailesi basın-yayın organlarını fikirlerini Yahudilere ulaştırmada araç olarak görmüş ve Haskala hareketine karşı 1879-1914 tarihleri arasında haftalık olarak yayın yapmış olan "Mahazike Ha-Dat" isimli gazeteyi ve "Kol Mahazike Ha-Dat" isimli gazeteyi yayınlamışlardır (Greenbaum, 2010). 1904-1921 tarihleri arasında Krakow'da geleneksel Siyonist çizgide "Ha-Mitspeh" isimli gazete Shim'on Menahem Lazar tarafından yayınlanmıştır (Greenbaum,2010).

İbrani gazeteciliğinin önemli isimlerinden Shemu'el Yosef Fuenn 1860-1880 yılları arasında didaktik temelde bilgilendirici bir gazete olarak "Ha-Karmel"i çıkarmıştır (Greenbaum, 2010). "Ha-Karmel" Rusya'da yayın yapmış, Rusça ve Almanca materyaller de içeren İbranice gazetedir (Greenbaum, 2010). Fuenn'in çağdaşı İbrani gazeteci Eli'ezer Lipman Silberman ise Prusya'da 1856-1903 yılları arasında "Ha-Magid" isimli gazeteyi çıkarmıştır. "Ha-Magid" Rus Çarlığı'nın sansürlerinden etkilenmemek adına Prusya'da yayınlanmaya başlamış bir gazetedir (Greenbaum, 2010). Ayrıca 1880'li yıllarda gazetenin yardımcı genel yayın yönetmeni David Gordon'un etkisinde Hibbat Zion hareketi etkisine giren "Ha-Magid" Siyonist temelde yayınlar yapmıştır (Greenbaum, 2010). "Ha-Melits " Aleksander Zederbaum tarafından Odessa 'da 1860 yılında yayınlanmaya başlamış İbranice bir gazetedir. Zederbaum gazete aracılığı ile Rusya'da farklı bölgelerde yerleşmiş olan Yahudiler arasında bağ oluşturmaya çalışmıştır (Greenbaum, 2010). "Ha-Melits" 1886 yılında günlük olarak yayınlanmaya başlamış ve bu alanda dünyanın ilk günlük yayın yapan Yehuda Leib Kantor tarafından yayınlanan İbrani gazetesi "Ha-Yom" ile rekabet etmek durumunda kalmıştır (Greenbaum, 2010). Zederbaum'un 1893 yılında gerçekleşen ölümü sonrası gazete Leon Rabinovich tarafından yayınlanmaya devam edilmiştir. 1904 yılında gazete Rus hükümetinin baskıları nedeniyle kapatılmıştır (Greenbaum, 2010).

"Ha-Tsefirah" otonom Polonya'nın başkenti Varşova'da 1862 yılında Hayim Zelig Slonimski tarafından çıkarılmaya başlanmıştır (Greenbaum, 2010). 1863 yılında yayın hayatına Çarlık Rusya baskılarından dolayı ara veren gazete 1874 yılında Berlin'de yeniden yayınlanmaya başlamış ve 1875 yılında tekrar yayın merkezi olarak Varşova'ya dönmüştür (Greenbaum, 2010). Slonimski'nin astronom olması dolayısıyla gazete öncelikli amacı olarak bilim öğretmeyi planlamış ancak 1886 sonrasında haberlere de yer veren farklı bir konseptte yayınlar yapmıştır

(Greenbaum, 2010). Gazetenin ikinci genel yayın yönetmeni Naum Sokolow'un Siyonist olması nedeniyle gazete Siyonizm temelinde, Sokolow'un idaresinde, yayınlar yapmıştır (Greenbaum, 2010). Gazetenin 1931 yılında yayın hayatına son vermesi ile birlikte Filistin bölgesi-Lands of Israel dışında İbranice yayın yapan Yahudi gazetelerinin sayısında kayda değer bir azalma görülmüştür (Greenbaum, 2010). Bentsiyon Katz Yahudi Diasporası'nın İbrani basınından önce Yidiş dilinde yayın yapan Yahudi basınına teşvik kararına katılmış ve bu bağlamda 1905 yılında "Ha-Zeman" isimli gazeteyi çıkarmıştır (Greenbaum, 2010). Yahudi kadınların İbranice bilmemesine rağmen, Yahudi kadınlar Yidiş dilini konuşabiliyorlar, Yahudi erkeklerin Yidiş dilini konuşabiliyor olmaları bu kararın nedenlerindedir (Greenbaum, 2010). 1917 yılında Bolşevik İhtilali (Rus hükümetinin Yahudilere yönelik baskısını azalttı) ile İbrani basını tekrar güçlenebilmek için bir enerji bulmuş olsa da Siyonist temelde yayınlanmaya başlayan gazeteler bu kez de Bolşevikler tarafından kapatılmıştır (Greenbaum, 2010). Moskova'da Siyonizm temelinde yayınlanmaya başlayan ve 1917 yılında yayın hayatına başladığı aynı yıl Bolşevikler tarafından kapatılmış olan "Ha-Am" bu bağlamda örnek teşkil etmektedir (Greenbaum, 2010).

Sovyetler Birliği döneminde de gelişmek için uygun ortamı bulamayan Yahudi basını, Polonya'da varlık göstermiştir. Varşova'da 1932-1937 yılları arasında haftalık "Ba-Derekh" isimli gazete yayınlanmış ancak o da II. Dünya Savaşı şartlarında yayın hayatına devam edememiştir. "Ba-Derekh" in yayın hayatına son vermesi Polonya'da yayın yapan İbranice gazete kalmamıştır (Greenbaum, 2010).

Theodor Herzl önderliğinde, 1897 yılında I. Siyonist Kongre toplanmıştır, Herzl Siyonizm düşüncesinin kurucusu olarak bilinen bir isimdir (Rabinovich, 2008: 21). Herzl aynı yıl içinde Siyonizm ile alakalı yayınlar yapmanın yanında tüm dünyadan haberlerin bulunduğu Die Welt (Dünya) isimli gazeteyi Viyana'da yayınlamaya başlamıştır (Fraenkel, 1964: 215). Siyonist düşünce ekseninde Filistin ile ilgili ve Yahudilik konusunda bilinç oluşturmak adına Siyonist basın oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda 1907 yılında Prusya İmparatorluğu sınırları içerisinde yer alan Berlin'de Neue Judische Korrespondenz [Yeni Yahudi Haberleşmesi] isimli Yahudi Haber Ajansı kurulmuştur (Fraenkel, 1964: 216). Ancak I.Dünya Savaşı'nın 1914 yılında başlaması ile Dünya Siyonist Organizasyonu (WZO, World Zionist Organization) merkezini Danimarka, Kopenhag'a taşımış ve burada Mitteilungen [Bilgiler] ismiyle Yahudi gazetesi Almanca, İngilizce ve Fransızca yayınlar yapmıştır (Fraenkel, 1964: 216). 1919 yılında Yahudi Telgraf Ajansı [Jewish Telegraphic Agency] Londra'da hizmet vermeye başlamış ancak daha sonrasında faaliyetlerini New York'ta (ABD) devam ettirmiştir (Brown, 2012: ii). İki dünya savaşı arasındaki dönemde Yahudi gazeteleri Doğu Avrupa ülkeleri başta olmak üzere Avrupa'da yayınlarını sürdürmüş, özellikle Polonya'da Krakow ve Varşova'da yayınlar yapılmıştır. Söz konusu Yahudi yayınları Lehçe, İbranice ve Yidiş dillerinde gerçekleştirilmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında, savaş sırasında gerçekleştirilen Yahudi Soykırımı hadisesi nedeniyle ABD'ye yoğun olarak Yahudilerin göç etmesinin de katkılarıyla, Yahudi diasporası ve Siyonist Kongresi ABD merkezli olarak faaliyetlerini sürdürmeye başlamıştır.

Yahudiler adına basın-yayın faaliyet yürüten gazeteler ve dergiler Naziler tarafından kapatılmış, sadece Nazilerin amaçları doğrultusunda yayın yapan istisnai Yahudi gazeteleri yayın hayatlarına devam edebilmiştir. Ancak Yahudiler işgal altındaki ülkelerde, gettolarda ve toplama kamplarında olsalar dahi gizli bir şekilde el yazısı ile İbranice yayınlar yapmayı sürdürmüşlerdir. 1940 yılında Litvanya'da Nitsots [Kıvılcım] isminde bir gazete Yahudiler tarafından yayınlanmış, Litvanya'nın Slobodka gettosunda aynı isimle yeniden görülmüş olan

gazete Nazi Almanya'sının Münih'teki Dachau Toplama Kampı'nda da aynı şekilde yayınlanmıştır (Fraenkel, 1964: 220). Ayrıca Naziler savaşı kaybedip Münih şehri Nazilerden arındırıldığında da aynı isimle yayınlanan bir Yahudi gazetesi var olmuştur. II.Dünya Savaşı sırasında dahi yayınlar yapmaya çalışan Yahudi basını savaş sonrasında sansürlerin kalkması ve hukuki güvenliğin sağlanması ile tekrar faaliyetlerine başlamış farklı siyasi ideolojilerde yayınlar yapmakla birlikte eğitim, sanat, edebiyat, Yahudi kültürü, Yahudilik ve bilim konularında da çalışmalar ortaya konmuştur. 1948 yılında Arap-İsrail Savaşı (Yahudiler için "Bağımsızlık Savaşı" niteliğindedir) sonunda (10 Mart 1949) bağımsız bir Yahudi devleti olarak İsrail kurumsal olarak güçlenmiş bunun yanında İsrail devleti ile Yahudi basını bütünleşmiştir. Diaspora'da kurulan ve gelişen Yahudi basını 1948 sonrası temel odağını İsrail'deki topluma, devlete ve siyasete çevirmiştir.

1960 yıllara gelindiğinde Yahudi basının birçok rolü ve görevi üstlendiği görülmektedir. Yahudilik ruhunu ve kültürünü koruyarak Yahudi milletin temel unsurlarının Yahudiler tarafından benimsenmesini ve gelecek nesillere aktarılmasını sağlamak bu görevlerden biridir (Fraenkel, 1964: 225). Burada temel kaygı yeni kurulan İsrail'de vatandaşlığı etnik-kültürel öz etrafında kurgulamak fakat bunu yaparken genel çevreden uzaklaşmamak olduğu söylenebilir. Yahudi basının bir diğer görevi ise kamuoyu oluşturmak, devletin ve Yahudilerin çıkarlarını korumak, bu konuda yayınlar yapmaktadır (Fraenkel, 1964: 225-226). İsrail'de kurulan yeni kurumların demokratik bir sistem içerisinde işlemesi ve burada çalışan kişilerin Yahudi kamuoyuna hesap verebilmesi oldukça önemliydi. Diasporada deneyimlenen baskı politikaları ve dışlanma pratikleri Yahudilerin gelişiminin önündeki engeller olarak belirmişti. Bu açıdan kapsayıcı ve geniş kurumların tesisi önemli olduğu kadar şeffaf ve demokratik sistemin işleyebilmesi hayatiydi. Yahudilerin temel hak ve hürriyetlerinin korunması açısından dünyadaki Yahudileri mercek altına almak ise Yahudi basının bir diğer önemli görevidir. Bir toplumsal fenomen olarak milletlerin birlik duygularının güçlendirilmesi ve elitlerin güdümlendiği politikalara yönelik olarak beraberlik pratiklerinin sağlanması açısından basın-yayın araçlarının önemi yadsınamaz. Bu bağlamda duygu, düşünce ve eylemde kamu menfaatleri konusunda birlik olunabilmesi için basın çok önemli bir araç olarak ön plana çıkmaktadır. Ayrıca toplumun güncel gelişmeler eksenli bilgilendirilmesi, dünya gündeminden haberdar edilmesi de büyük oranda basın aracılığı ile sağlanmaktadır. Bu açıdan yeni kurulan İsrail'de Yahudiler arasında toplumsal birlik ve beraberliğin sağlanması, milletleşme için basının rolü önemliydi. Ancak İsrail'de kurulu basının bu rolünü sağlıklı bir şekilde gerçekleştirmesi için sahadaki gerçeklikleri yalın bir şekilde yansıtan, etnik ve kültürel dışlayıcılığa sivrulmadan ilkeli yayınlar yapması gerekiyordu. Yahudi basının 1960 yıllara gelindiğinde bu kriterlere riayet ederek Yahudi toplumu dışındaki topluluklara da hitap etmiş bir yayın anlayışına da sahip olduğu görülmektedir. Buna örnek olarak EL-HaMişmar gazetesi gösterilebilir. EL-HaMişmar İbranice dilinde basılsa da Arapça olarak EL-HaMersad olarak ilave bir gazete yayın hayatına devam etmiştir.

Modern anlamıyla millet olmak bunu siyasi bir organizasyon olarak bağımsız bir devlet içinde kurgulamak, kitlese katliamların ve soykırımın mağduru olarak temel hak ve hürriyetlerin kritik önemde olduğunu savunmak bağlamında tarihsel süreçte bir dizi travmatik tecrübeye sahip olan Yahudi basını bu yönüyle istisnai birikime ve kolektif hafızaya sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca İsrail devleti kuruluncaya kadar hatta kurulduktan sonra da Diaspora'da ikamet eden Yahudilerin varlığı nedeniyle kültürel ve akademik olarak İsrail Yahudiliğiyle mekânsal ve zihinsel olarak kısıtlanmadığı söylenebilir.

2. 19.Yüzyıl Yahudi Basınına Genel Bakış

Avrupa’da 18.yy’da başlayan Aydınlanma hareketi Aliyah Göçlerinden önce, ciddi bir Yahudi nüfusunun yaşadığı bölgede Yahudileri de etkilemiş ve Yahudi Aydınlanma Hareketi’nin (Haskala) fitilini ateşlemiştir (Ruderman & Feiner, 2007: 51). Yahudi Aydınlanma Hareketi’nin doğuşu ile birlikte Yahudi entelektüeller eğitimin seküler bir zeminde gerçekleştirilmesini, bilimsel çalışmalara ağırlık verilmesi gerektiğini ve endüstriyel-tarımsal kalkınma modellerinin toplumsal refah açısından uygulanması gerektiğini savunmuşlardır. Bu bağlamda 1784 yılında Königsberg-Prusya’da ilk periyodik yayın yapan İbranice gazete olarak HaMe’assef yayın hayatına başlamıştır (Bkz.National Library of Israel:19th Century Hebrew Press Section). İbranice yayın yapan gazeteler ağırlıklı olarak edebiyat ve eğitim alanında yayınlar yapmış ancak 1940’lı yıllara kadar büyük bir kitleye hitap edememiş ve yayın hayatları genel olarak kısa sürmüştür.

Yahudiler Avrupa’da büyük oranda Doğu Avrupa’da yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Avrupa’da ortaya çıkan Aydınlanma hareketinden Yahudiler bu sebeple önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Ancak “Yahudi Aydınlanma Hareketi-Haskala”nın başlaması, Avrupa ülkelerindeki konjonktür nedeniyle, zaman almıştır. Avrupa’da yaşayan Yahudi nüfusunun büyük bölümünün Doğu Avrupa’da yaşayan Yahudiler olması ve orasının da otoriter Çarlık Rusyası’nın hakimiyeti altında olması bunun temel nedeni olarak görülebilir.

I.Petro (Deli Petro) 1682-1725 tarihleri arasında Çarlık Rusyasında iktidara gelmiştir. I.Petro, yeniliğe ve gelişime açık çizgisi ile kedinden önceki Rus Çarlarından farklı bir profil ortaya koymuştur. I. Petro iktidarında Çarlık Rusyasında birçok reform gerçekleştirmiş, orduyu modernize etmeye çalışmış, teknolojik gelişmeleri yakından takip etmek adına Avrupa ülkelerine Çarlık Rusya sınırlarını açmış bu bağlamda Rusya’da düşünce özgürlüğü ve entelektüel gelişim adına adımlar atılmıştır (Wilson, 2014, s. 109). Ancak I.Petro sonrası iktidara gelen isimler daha muhafazakar, otoriter ve kapalı politikalar izlemişlerdir. Bunu da mutlakiyetçi Çarlık rejimini muhafaza etmek adına yaptıklarını söylemişlerdir. Bu sebeple II.Aleksandr iktidara gelene kadar Yahudi basını da gelişecek uygun ortamı bulamamıştır (Karasik, 2003: 121-122). Çarlık Rusyası’nda 1855 yılında iktidara gelen II.Aleksandr’ın özgürlükçü, reformist siyaseti ile Doğu Avrupa’nın da Avrupa’nın geri kalanı gibi özgürleşme, temel hak ve hürriyetler anlamında gelişme gösterdiği söylenebilir (Diament, 1984: 104). Bu bağlamda, Doğu Avrupa’da yayınlana ilk Yahudi gazetesi olan Ha-Magid 1856 yılında Eliezer Lipman Siberman ve David Gordon öncülüğünde yayınlanmaya başlamıştır (Diament, 1984: 104). Ha-Magid Rusya hakimiyet bölgesinde yaşayan Rus Yahudilerine hitap eden bir gazete olarak yayın hayatına başlamış sonrasında tüm Avrupa’da yayınlanmaya başlamıştır. Gazetenin yayın dili İbranice olup Haskala kapsamında bilimsel ve eğitici yayınlar yapmıştır. Ha-Magid Gazetesi yayınlandığı dönemde, Filistin’de Türkler ile Hıristiyanlar (Birleşik Krallık-Fransa) arasında çekişme olduğu görülmektedir (Diament, 1984: 105). Ha-Magid, Filistin’de Yahudilerin meşru yaşama hakkı olduğunu iddia eden söylemleriyle Siyonist ideolojiye yakınsamıştır. Aynı zamanda Haskala kapsamında Ha-Magid Gazetesi Yahudi toplumunun entelektüel birikimini arttırarak Yahudilerin millet olması yolunda bilinçlendirici vurgularıyla çalışmalar yapmıştır.

İbranice yayın yapan Yahudi gazeteleri Fransızca, İngilizce ve Almanca yayınlar yaparak Orta ve Batı Avrupa’da okuyucu kitlelerini arttırmışlardır. Aynı zamanda yeni nesil Yahudilere hitap etmek adına gazeteler modern İbranice ile yayın yapmaya başlamış olup bu sayede de okuyucu

sayılarını arttırmışlardır. Ha-Magid (1856-1903) ve Ha-Melitz (1860-1873, 1878-1904) isimli İbranice gazeteler başta olmak üzere, İbranice yayın yapan gazeteler 1850'li yıllarda yayın perspektiflerini genişleterek gündemde olan haberleri de paylaşmaya başlamışlardır (National Library of Israel:19th Century Hebrew Press Section). Yahudi Aydınlanma Hareketi'nin temsil ettiği seküler değerlere karşı muhafazakâr-dini yayınlar yapan gazeteler de bulunmakta olup Haredi Ortodoks Musevi Hareketini temsil eden Ha-Levanon Gazetesi (1863-1886) bu konuda örnek teşkil etmektedir. Haskala hareketi ve dini temelde yayın yapan İbranice gazetelerden bazıları Yahudi milliyetçiliği ekseninde Siyonist düşünceyi desteklemişlerdir (National Library of Israel:19th Century Hebrew Press Section). Eliezer Ben-Yehuda'nın da genel yayın yönetmenliğini yaptığı Habazeleth gazetesi (1863, 1871-1911) Siyonizm temelinde yayın yapan önemli bir gazete örneğidir (National Library of Israel-19th Century Hebrew Press Section). Yahudilerin dini kitaplarının ve dualarının da dili olması sebebiyle Yahudiler için kutsal olan İbranice yayın dili olarak kullanılarak Yahudilerin millet duygusu, birlik ve beraberlik hissi gazeteler aracılığı ile güçlendirilmiştir.

3. Yahudi Basınının Merkezinin ABD'ye Kayması

1843-1869 tarihleri arasında yayın yapmış bir Yahudi gazetesi olan Batı ve Amerikan Yahudi Avukatı- The Occident and American Jewish Advocate ya da kısa ismiyle Batı (The Occident) dini temelde, geleneksel Ortodoks Musevi inancında yayın yapmış olan bir gazetedir (National Library of Israel:The Jewish Press in USA). Gazete Musevi dini lider Haham Isaac Leeser tarafından yayınlanmıştır (National Library of Israel-The Jewish Press in USA). Söz konusu gazete Amerika'da yayın yapmış olan ilk Yahudi gazetesi olmasının yanında yayın dönemi içerisinde yayın yapan Amerika menşeli diğer gazetelere benzer şekilde dini konularda ve aileye ilişkin konularda yayınlar yapmıştır. New York-Amerika'da yayınlanmış olan ilk dikkat çekici Yahudi gazetesi Asmonean (1849-1859) olup ticaret ile alakalı iş dünyasına ilişkin yayınlar yapmış ancak geniş Yahudi kitlelerine hitap edememiştir (National Library of Israel:The Jewish Press in USA). Gazete haftalık yayın yapan ilk Yahudi gazetesi özelliği taşımakla birlikte yayın dönemindeki gazetelerden seküler yayınları ile ayrılmıştır. Gazetenin genel yayın yönetmeni ise Yahudi işadamı Robert Lyon'dur. "Cincinnati" ABD'de ilk ve en uzun süreli yayın yapan Yahudi gazetesi olan Israelite (1874'ten sonra ismi The American Israelite olacaktır.) Amerikalı Reformist Musevi dini lider haham Isaac Mayer tarafından yayınlanmıştır (National Library of Israel:The Jewish Press in USA). Gazete, din temelinde ahlaksızlık, kibir, ikiyüzlülük, önyargı, günah ve batıl inançlara ilişkin yayınlar yapmıştır. Amerikan Musevi Reform Hareketi'nin yarı-resmi yayın organı olan gazete Yahudi ulusu tarafından okunan ulusal bir gazete unvanına sahiptir.

Yabancı dillerde yayın yapmış olan Yahudi gazeteleri de bulunmakta olup Civil War, Die Deborah ve "Sinai" Amerika'da Almanca yayın yapmış gazetelerdir (National Library of Israel:The Jewish Press in USA). Ayrıca, Aşkenaz Yahudilerinin kullandığı İbranice dil olan Yidiş dilinde Abraham Cahan tarafından Forward gazetesi çıkarılmıştır (National Library of Israel:The Jewish Press in USA). Buna ek olarak İbranice, Latince ve Rusça olarak Amerika'da yayın yapmış Yahudi gazeteleri de bulunmaktadır. Yabancı dilde yayın yapan bazı Yahudi gazeteleri entelektüel okuyuculara hitap etmeyi tercih etmiş, Yahudilere ilişkin gündelik haberler ve seküler yayınlar yapmışlardır. Amerika'da yabancı dilde yayın yapan Yahudi gazetelerin birçoğu Anglo-Yahudi basını, göçler ve Amerikanlaşma gibi konuları işlemişlerdir. Başta Jewish Record olmak üzere 19.yy'da Amerika'da yayın yapan birçok Yahudi gazetesi Amerika dışı haberleri Almanca, ülke içi-yerel haberleri İngilizce vermiştir (National Library of Israel:The

Jewish Press in USA). Yabancı dilde yayın yapan gazetelere kıyasla İbranice yayın yapan Yahudi gazeteleri, Amerika'yı daha çok eleştirmiş ve göçe bağlı sorunları daha çok dile getirmişlerdir. Bunun nedeni ise yalnızca İbranice bilen bir kitleye hitap ederek kendilerini daha güvende hissetmeleri olmuştur.

1879 yılına gelindiğinde Amerika'da doğan Yahudi nüfusu belli bir yaşa gelmiş ve Kasım ayında American Hebrew isimli gazeteyi New York-ABD'de çıkarmaya başlamışlardır (National Library of Israel:The Jewish Press in USA). Gazete kısa bir sürede önde gelen Yahudi gazetelerinden biri haline gelmiştir. Yahudi kültürünü ve inançlarını dönemlerinde yaşatmak ve Yahudileri onurlandırmak için yayınlar yapan American Hebrew kısa sürede Yahudi olmayan gruplar tarafından da okunan bir gazete haline gelmiştir. American Hebrew hem Yahudiler hem de Yahudi olmayan ABD'li okuyucuların ilgisini çekebilmiş bir Yahudi gazetesi olarak Amerika'da yayın yapan Yahudi gazeteler ile Yahudi olmayan gazeteler arasındaki farkı derinleştirmiştir. American Hebrew Gazetesi ile güçlü bir ivme kazanan Yahudi gazeteciliği Amerikan İç Savaşı yıllarında güç kaybetmiş, Yahudilerin ülkede ulusal çıkarlarını korumak adına oto-sansür uygulamıştır. Ancak her ne kadar oto-sansür uygulamış olsa da İbranice ve Yidiş dilinde yayın yapan basın İngilizce yayın yapan gazetelere kıyasla daha az sınırlama ile karşılaşmıştır. Amerika'da yaşayan Yahudi toplumunun daha derin analizler istemesi ve yerel gazeteleri yetersiz bulması sebebiyle eğitimi ve ideolojik oryantasyonu merkeze yerleştiren birçok alanda yayın yapan Yahudi gazeteleri ortaya çıkmıştır. Menorah Journal', the Reconstructionist, Jewish Frontier, the Contemporary Jewish Record, Commentary, Midstream gazeteleri bu vesileyle yayın hayatına başlayan Yahudi gazeteleri olmuşlardır (National Library of Israel:The Jewish Press in USA).

20.yy'ın üçüncü çeyreğinde Amerikan Yahudi Gazeteciliği ciddi bir gelişim göstermiş, daha eleştirel, cesur ve tecrübeli yayınlar Amerikan Yahudi Gazeteciliği adına yapılmaya başlanılmıştır. Topluluk gazeteleri ve yerel gazetelerde tecrübe kazanan Yahudi gazeteciler 1944 yılında American Jewish Press Association-Amerikan Yahudi Basın Topluluğu'nu kurmuş ve Amerikan Yahudi Basın Topluluğu'nun Pulitzer Ödülü olan Rockower Ödülleri⁵ 1980 yılında başarılı Amerikan Yahudi basın mensuplarına verilmeye başlanılmıştır (National Library of Israel:The Jewish Press in USA).

21.yy'a gelindiğinde Yahudi diasporası ve Yahudi basınının ABD'de finans, kültür ve siyaset alanlarında aktif olduğu görülmektedir. Yahudi diasporası Yahudi basını aracılığı ile Siyonist bağlamda⁶ Filistin'de bağımsız bir Yahudi devletinin kurulmasını ve dünyanın neresinde olursa olsun Yahudilerin hak ve hürriyetlerinin korunmasını temel görev edinmişti. Tarihsel süreç içinde bağımsız Yahudi devleti olarak İsrail'in kurulmuş olmasına rağmen Yahudi diasporasının ve bu bağlamda Yahudi basınının hedef ve amaçları değişmemiş, Filistin'de kurulan İsrail'in meşruiyeti ve Yahudilerin hak ve hürriyetlerini genişletmek, muhafaza etmek adına faaliyetlere devam edilmiştir. Öncelikle, 2011 yılında ABD'de haftalık yayın yapan 50 adet Yahudi gazetesinin bulunduğu bilinmektedir (Cohen, 2012: 187). Yahudi diasporası, Yahudi basını aracılığıyla 21.yy'da Yahudi kimliğinin sağlamaştırılması ve bu bağlamda Yahudi

⁵ Rockower Ödülleri en iyi yorum yazısı, en iyi araştırma yazısı gibi farklı birçok alanda verilen basın ödülü özelliğini taşımaktadır

⁶ Yahudi basınında çoğunlukla Siyonist temelde yayınlar yapılmış olsa da entelektüel temelde bilimsel veya dini temelde Ortodoks Musevi inancında yayınlar da yapılmıştır. Siyonizm Yahudi basınında hâkim olan bir ideolojidir.

toplumunda birlik ve beraberliği sağlamayı amaçlamaktadır. Yahudilerin İsrail dışında diğer ülkelerde haklarını korumak ve İsrail'de yaşamamanın dezavantajlarından etkilenmemelerini sağlamak Yahudi diasporasının bir diğer görevidir. Yahudilerin, inançları olan Yahudiliğe uygun olarak kutsal toprakları ve İsrail devleti ile ilişkilerinin devamlılığı Yahudi basını aracılığıyla mesafe tanımaksızın sağlanmaktadır. Ayrıca Yahudi basını Yahudi kültürü ve ona ait değerleri Yahudi toplum nezdinde Yahudi diasporasının faaliyeti çerçevesinde yaşatmaktadır (Cohen, 2012: 187). Yahudi diasporasının, ABD'de de Yahudi basını aracılığı ile İsrail güvenlik ve dış politikasına ABD'de destek sağlamaya çalıştığı bilinen bir gerçektir. İsrail'in 1982 yılında Lübnan'ı işgali, İntifada hareketlerine karşı, 2009 yılında Gazze'ye gerçekleştirdiği askeri operasyonlar Yahudi diasporasının ABD hükümetinin desteği adına yayınlar yaptığı örnek siyasal olaylar olaylardandır (Cohen, 2012: 196). Yahudi diasporası ve diasporada ağırlığı olan önemli Amerikalı-Yahudi kanaat önderleri New York Times ve Wall Street Journal gazetelerini ABD'nin İsrail politikalarına yaklaşımı ve İsrail'in politikalarının ABD'deki görünümü için takip etmektedirler (Cohen, 2012: 195-196).

4. Yahudi Basınının Bağımsız Yahudi Devletinin Kurulması Aşamasında ve Sonrasında Filistindeki Faaliyetleri

İbranice yayın yapan Yahudi gazeteler 1863 yılının başlarında Filistin bölgesinde yayın yapmaya başlamışlardır. Ancak I. Dünya Savaşı başlayana kadar Yahudi gazeteleri Yahudi nüfusunun yoğun olduğu Doğu Avrupa'da ağırlıklı olarak yayın yapmışlardır. 1908 yılına dek Filistin'de düzenli olarak günlük olarak yayın yapan bir Yahudi gazetesi bulunmamıştır (National Library of Israel:Yishuv and State of Israel Press Section). Eliezer Ben Yehuda tarafından yayınlanan Ha-Zvi gazetesi bu bağlamda günlük yayın yapan ilk gazete olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu kontrolündeki Filistin'de günlük yayınların başlaması bölgede Siyonist hareketin güçlenmesi ile gerçekleşmiştir. Ha-Cherut ve Moriah günlük yayın yapan Yahudi gazetelerine örnektir ayrıca Ha-Poel Ha-Tzair ise haftalık yayın yapan işçi hareketi bağlamında ideolojik olarak Filistin'de yayın yapan gazetelere örnek olarak gösterilebilmektedir (National Library of Israel-Yishuv and State of Israel Press Section). I.Dünya Savaşı nedeniyle birçok gazete kapanmış yalnızca Ha-Cherut 1917 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir (National Library of Israel:Yishuv and State of Israel Press Section).

Filistin'de I. Dünya Savaşı sonunda Birleşik Krallık tarafından manda yönetimi kurulmasıyla Yahudi basını yeni bir aşamaya geçmiş ve ideolojik olarak Filistin'de, 1917 Balfour Deklarasyonu'nun da etkisiyle, birçok gazete yayın hayatına başlamıştır. Hadashot Ha'aretz ve Do'ar Ha-Yom gazeteleri 1919 yılında yayın hayatına başlamışlardır (National Library of Israel-Yishuv and State of Israel Press Section). Hadashot Ha'aretz Gazetesi ismini kısa süre sonra Ha'aretz olarak kısaltarak General Zionist Platform-Genel Siyonist Platformu⁷'nu destekler nitelikte yayınlar yapmıştır. Do'ar Ha-Yom Gazetesi ise Ben Yehuda ailesi ve Itamar Ben Avi tarafından Yişuv⁸'daki sağ siyaseti temsilen yayınlar yapmıştır (National Library of Israel:Yishuv and State of Israel Press Section). 1925 yılında Filistin bölgesinde yaşayan Yahudi işçilerin sendikası Histadrut tarafından Davar Gazetesi yayın hayatına başlamış, kısa sürede Yişuv'da en

⁷ 1907 yılında ilk kez İşçi Siyonizmi ile Dini Siyonizm dışındaki Siyonist görüşleri tanımlamak için kullanılan Genel Siyonist kavramı 1922 yılına gelindiğinde özel teşebbüsleri ve mülkiyet hakkını destekleyen liberal Siyonistleri tanımlamak için kullanılmıştır. Genel Siyonist Platformu ise Genel Siyonistlerin ideolojilerini, siyasi programlarını yansıttıkları kurumsal yapıdır.

⁸ Yişuv, Osmanlı İmparatorluğu döneminden Birleşik Krallık mandası döneminin sonuna kadar Filistin bölgesini ve oradaki Yahudi nüfusu tasvir etmek için kullanılan bir kelimdir.



Çinkara, G. & Bölükoğlu, D. (2020), "Yahudi Basınının Tarihsel Gelişim Sürecine Kısa Bir Giriş", Fiscoeconomia, 4(3), 538-553.

çok okunan ve en etkili gazete olmuştur (Shapira, 1984: 137). Ha-Yarden ve Ha-Mashkif revisionist Siyonist ideolojiyi temsil eden gazetelerden olup Ha-Boker Genel Siyonist Hareketi, Ha-Tzofeh ise Dini Siyonizmi savunan gazetelere örnektirler (National Library of Israel:Yishuv and State of Israel Press Section). HaShomer HaTzair isimli Sosyalist ve Laik Siyonist gençlik hareketini temsilen EL-HaMişmar gazetesi de bu bağlamda ideolojik olarak yayınlar yapmıştır (Elmaliach, 2020: 27). Yişuva Yahudiler dünyanın dört bir yanından göç etmeye başlamış, İsrail'in kuruluşu ve Yahudilerin bağımsızlığı adına gerçekleştirilen 1948 yılı Arap-İsrail Savaşı öncesi ve sonrasında da kitle iletişim aracı olarak birçok Yahudi gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Bu durum her ideolojik ve siyasi grubun kendi yayın organını oluşturmak istemesinden kaynaklanmıştır. Bu durum Yişuv'un ve Yahudilerin hem siyasallaşmasını hem de siyasi olarak kutuplaşmasını sağlamıştır. Yahudilerin siyasal olarak kutuplaşması ve yeni siyasal partilerin kurulması ile Yahudi basınında gazete sayıları artmış, bu bağlamda 1939 yılında Yedioth Ahronoth ve 1948 yılında Maariv Gazeteleri yayınlanmaya başlamıştır (National Library of Israel:Yishuv and State of Israel Press Section).

1960 yılında yayın yapan gazetelerin sayısı azalmaya başlamış, Histadrut ve MAPAI'nın (Mifleget Poaley Eretz Yisrael, İsrail Vatanının Emekçilerinin Partisi) yayın organı olarak görev yapan Davar gazetesi yerine Maariv ve HaAretz Gazeteleri en çok okunan gazeteler olmuştur (National Library of Israel:Yishuv and State of Israel Press Section). 20.yy'ın son çeyreğinde de Yahudi basınında yaprak dökümü devam etmiş ve 1990 yılında Davar ve EL- Ha-Mişmar gazeteleri yayın hayatlarını sonlandırmışlardır (National Library of Israel:Yishuv and State of Israel Press Section). Televizyon yayınlarının artışı ile Yahudi yazılı basını güç kaybetmiş, din temelinde, Yahudi inancı bağlamında yayın yapan gazeteler yayınlarına devam ederken ulusal ve yerel gazetelerden ücretsiz dağıtımlar yapmaya başlamıştır. İbranice yayın yapan Yahudi gazeteler haricinde Birleşik Krallık mandası altında Filistin'de Arapça Yahudi gazeteler de yayınlanmıştır. Ayrıca 1990 yılında Sovyetler Birliği'nde bulunan Yahudilerin İsrail'e göç etmesiyle yayınlanmaya başlayan Rusça gazeteler (Vesti gibi) bugün hala Yahudi basınında canlılık göstermektedir (National Library of Israel:Yishuv and State of Israel Press Section).

1990'lı yılların ortasında dünyanın en büyük onuncu dış basın gücüne sahip devleti İsrail olmuştur. İsrail'in uluslararası alanda desteğe ihtiyaç duyması ve küresel kamuoyunu harekete geçirme arzusu Yahudi basının zaman içinde bu koşullara uygun olarak güçlenmesini sağlamıştır. İsrail, 1948 ve 1956 Arap-İsrail Savaşları ile Filistin bölgesinde meşru bir devlet olduğunu " sert güç (hard power) " kullanımıyla Arap ülkelerine ispat etmiş, söz konusu Arap-İsrail Savaşlarından sonra Arap ülkeleri İsrail'in bağımsız bir Yahudi devleti olarak Ortadoğu'daki mevcudiyetine değil İslamiyet açısından da kutsal topraklar olarak görülen bölgelerdeki varlığına muhalefet etmeye başlamışlardır (Mattar, 2005). Arap ülkelerinin söz konusu muhalefetine karşılık İsrail'in Müslümanlar içinde kutsal sayılan topraklardaki mevcudiyetini uluslararası alanda desteğe ihtiyaç duymasına neden olmuştur. Siyonizm, Yahudileri korumayı, bunun içinse bağımsız bir Yahudi devleti kurmayı öncelikle amaçlayan bir ideoloji olurken bu acil hedeflerin gerçekleşmesinden sonra hedef olarak İsrail'de güçlü ve sarsılmaz egemenlik tesisini amaçlamaktadır. Bu bağlamda İsrail 1967 yılı Arap-İsrail Savaşı sonrasında Batı Şeria, Sina Yarımadası ve Gazze başta olmak üzere sınırlarını genişletmiştir (Mattar, 2005: 31). Uluslararası alanda İsrail ilhaka dayanan güvenlik politikalarının desteğe ihtiyacı olduğunu tespit etmiş ve bu sebeple hem İsrail basınına hem de Diaspora Yahudilerinin merkezde olduğu küresel iletişim ağları aracılığıyla yeni söylem alanları oluşturulmasını güdülemiştir.

5. Sonuç

Yahudi basını tarih boyunca esas olarak üç dilde yayınlarını sürdürmüştür: İbranice, Yidce ve Ladino. Ayrıca Yahudiler Diaspora’da yaşadıkları ülkenin ana dilinde de yayınlar yapmışlardır. Tarihe kayıtlı ilk Yahudi gazetesinin Gazeta da De Amsterdam olduğu bilinmektedir. Bu gazete 1674-1699 yılları arasında Amsterdam’da Ladino dilinde basıldı. Bu gazeteyi yayın hayatı kısa süren Kurant (1686-1687) takip etti. Yahudi gazeteciliğinde esas uyanış Yahudi Aydınlanması olarak bilinen Haskala ile başlamıştır. Bu hareket ile Yahudi elitleri Avrupa’daki sekülerleşme, eğitim ve folklor gibi kavramların etkisiyle kendi tarihsel havzalarına seküler eğitimin ve araştırmanın metotları ile bakmayı denediler. 1784’de bu hareketin Almanya’daki destekçileri İbranice dilinde HaMeasef adlı gazeteyi çıkardılar. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’na doğru Haskala’nın yayılımı ve oradan da Doğu Avrupa’ya nüfuzu Yahudi basınında yeni bir dönemi imliyordu. Edebiyat, eleştiri ve akademik meseleleri merkeze alan bu gazeteler geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmayı başardılar. Siyonizmin itkisiyle genel Yahudi nüfusun içinde toplumsal mobilizasyonu sağlamak ve bunu temin için milliyetçi duyguları ve bilinci aşılacak gazetelerin öncü rolü oldu. Diasporadaki Yahudi yaşamının yerine Filistin topraklarında ne olup bittiği Yahudi basınının gündemindeki yerini alıyordu. Yahudi basınının değişen siyaset, dönüşen kimlik ve yükselen anti-semitizm dolayısıyla yayınları da bu eksenlerde yoğunlaşmaya başladığı görülüyordu. Yahudi basını doğduğu Diaspora yaşamında önceleri genel topluma entegrasyonu savunurken, İsrail’in kurulmasıyla otonom ve egemen bir devletin yurttaşları olarak İsraililerin gündelik hayat pratiklerini ve genel siyasi taleplerini yansıtmaya başladı. Yahudi basınının hikayesi esasında Avrupa toplumunda azınlık statüsünde olan bir toplumun 20.yy’ın ilk yarısında devlet kurma, ulus inşa etme ve bir dizi büyük çaplı varoluş savaşına katılma arasında biriken tarihsel sürecini izlemek açısından ilginç tarihsel patikalar sunmaktadır.

Kaynakça

- Brown, W. J. (2012). *A Jewish Life: The Collected Writings of William Z. Spiegelman*. North Carolina: Lulu Press.
- Cohen, Y. (2012). *God, Jews and the Media: Religion and Israel’s Media*. Londra: Routledge.
- Diament, C. (1984). *The First Hebrew Newspaper and Its Significance*. *Hebrew Studies*, Vol. 25 (1984), Teksas: National Association of Professors of Hebrew (NAPH), pp. 104-125.
- Elmaliach, T. (2020). *Hakibbutz Ha’artzi, Mapam and the Demise of the Israeli Labor Movement*. New York: Syracuse University Press.
- Fraenkel, J. (1964). *The Jewish Press of the Diaspora*. *Jewish Social Studies*, Vol. 26, No. 4 (Oct., 1964), Indiana: Indiana University Press, pp. 215-226.
- Greenbaum, A. (2010, 8 Eylül). *Newspapers and Periodicals*. YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Erişim tarihi: 18 Haziran, 2020, erişim adresi: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Newspapers_and_Periodicals.
- Habermas, J. (2015). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Karasik, V. (2003). *From Odessa to Odessa: Russian-Jewish Periodicals of Ukraine, 1860–2000*. *Slavic & East European Information Resources*. Londra: Routledge.
- Mattar, P. (2005). *Encyclopedia of the Palestinians*. New York: Infobase Publishing.



Çinkara, G. & Bölükoğlu, D. (2020), "Yahudi Basınının Tarihsel Gelişim Sürecine Kısa Bir Giriş", *Fiscaoeconomia*, 4(3), 538-553.

Nadler, S. (2018). *Menasseh Ben Israel: Rabbi of Amsterdam*. Connecticut: Yale University Press.

Nahum Sokolow. (t.y.). *Jewish Virtual Library* içinde. Erişim tarihi 20 Haziran 2020, erişim adresi: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/nahum-sokolow>.

Penslar, D. (2000). *Introduction: The Press and the Jewish Public Sphere*. The Jewish History. Dordrecht (Hollanda): Kluwer Academic Publishers.

Rabinovich, I. (2008). *Israel in the Middle East*. New Hampshire: University Press of New England.

Ruderman, D. B. & Feiner, S. (2007). *Early Modern Culture and Haskalah*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Shapira, A. (1984). *Berl: The Biography of a Socialist Zionist*, Berl Katznelson :1887-1944. Cambridge: Cambridge University Press.

The Jewish Press in the USA (t.y.). National Library of Israel. Erişim Adresi: <https://web.nli.org.il/sites/JPress/english/Pages/usa-section.aspx>.
Field=NLIPress_Sections&Value=%d7%a2%d7%99%d7%aa%d7%95%d7%a0%d7%95%d7%aa+%d7%99%d7%94%d7%95%d7%93%d7%99%d7%aa+%d7%91%d7%90%d7%a8%d7%94%22%d7%91.

The 19th Century Hebrew Press Section (t.y.). National Library of Israel. Erişim Adresi: https://web.nli.org.il/sites/JPress/English/Pages/sec_Hebrew.aspx?Field=NLIPress_Sections&Value=%d7%a2%d7%91%d7%a8%d7%99%d7%aa+%d7%91%d7%9e%d7%90%d7%94+%d7%94-19.

The Yishuv and State of Israel Press Section (t.y.). National Library of Israel. Erişim Adresi: https://web.nli.org.il/sites/JPress/English/Pages/sec_Yishuv.aspx
Field=NLIPress_Sections&Value=%d7%a2%d7%99%d7%aa%d7%95%d7%a0%d7%95%d7%aa+%d7%94%d7%99%d7%a9%d7%95%d7%91.

Wilson, D. (2014). *Peter the Great*. New York: Random House Publishing.